

BARTHA ESZTER

Konstrukciók vonzásában. Kelet-Európa mint identitás*

Igencsak bátor ember az, aki kelet-európai összehasonlító történetírásra vállalkozik: szembe kell néznie azzal, hogy munkáját számos támadás, kritika éri majd, fektessen bele akár mekkora energiát és szaktudást. Hogy még jobban elbátortalanítsam a vállalkozó szellemű történészeket, a kritikák jó része jogos, hiszen olyan problémahalmazról van szó, amely magába foglalja a régió egész történetét – egyesek szerint a római hódítástól, mások szerint inkább a kora újkortól – napjainkig. A vitatott kérdések tehát már a definíciónál elkezdődnek – nevezetesen ott, hogy hogyan is definiáljuk Kelet-Európát. Stefano Bottoni inkább 20. századi konstrukciónak tekinti a Kelet-Európa fogalmat, noha röviden kitér a nagy, marxista gyökerű kelet-európai iskola is. Utóbbi eredményeire egykor a Nyugat is felfigyelt, sőt, figyelt; nevezetesen arra, hogy történeti régióként határozta meg a területet. Magyarországon ezt az iskolát olyan nevek fémjelzték, mint Pach Zsigmond Pál, Niederhauser Emil, Ránki György, Berend T. Iván és Szűcs Jenő, és ezt a hagyományt vitte tovább az ELTE Kelet-Európa Története Tanszéke és a Ruszisztikai Központ (Palotás Emil, Krausz Tamás és Szvák Gyula). Bottoni Kelet-Európa-definícióját részletesen bírálta Mitrovits Miklós;¹

* Stefano BOTTONI: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. 362 p.

¹ <http://kceu.blog.otka.hu/2015/01/04/stefano-bottoni-a-varva-vart-nyugat-szintezis-kelet-europa-jelenkori-tortenelmerol/> Letöltve 2015. május 25.

kritikájával lényegében egyetértek. A bírálókat egyik fő eleme, hogy Bottoni ideologikus-politikai fogalomként használja Kelet-Európát, amelynek viszonyítási pontja a mindenkor Nyugat, vagy még inkább: egy ideálisnak elképzelt Nyugat-Európa. Bottoni maga is írja, hogy ő a „rövid” 20. század egyik melléktermékének tekinti Kelet-Európa fogalmát, amelyet „leüledett emlékezetrétegek” alkotnak, illetve tartanak össze.² A közös emlékezetben kulcsszerepet játszik az 1944 utáni „szovjetizálási” kísérlet, amely részben megpecsételte a Nyugattól való leszakadást, részben pedig ápolta a közép-európai különállás tudatát (azt, hogy „Közép-Európa” nem azonos a „keleti” Szovjetunióval). Itt kétségtelenül ellentmondás van, hiszen Bottoni nem osztja tovább alrégiókra a ma 20 államból álló Kelet-Európát, amelynek tárgyalására vállalkozik, viszont külön fejezetet szentel („A megmentett Közép-Európa”) Görögországnak, Finnországnak és Ausztriának. Ebből mintha az következne, hogy a szerző „Közép-Európát” is ideologikus-politikai konstrukcióként használja, nem pedig földrajzi fogalomként (ti. a szovjet kísérlettől megmentett régió lesz „Közép-Európa”).

Ebben az értelemben 1945 valóban „kezdőpont” Kelet-Európa történetében, hiszen kétségtelenül a Vörös Hadsereg győzelme tette lehetővé a sztálini rendszer kelet-európai exportját. Noha Bottoni külön fejezetben tárgyalja a népi demokráciák történetét, és csak 1949-től számítja „sztálinistának” a kelet-európai új berendezkedést, nem hagy kétséget afelől, hogy az „átmenet” csak előkészítette az egypártrendszer és a teljes államosítást. A totalitárius elméletről (amely lényegi azonosságot tételez a fasiszmus és a kommunizmus között) kevés szó esik. A szerző jóval differenciáltabban és árnyaltabban tárgyalja a „szovjetizálás” nagy kísérletét, mint a kelet-európai szerzők többsége, akik az államszocializmus bukása után fedezték fel üdvözítő narratívaként az amerikai hidegháborús ideológiaként (is) szolgáló totalitarizmust. Egészében azonban nem tudunk szabadulni Churchillnek attól a híres metaforájától, miszerint „vasfüggöny ereszkedik le Európára”; és magának Kelet-Európának a

² Stefano Bottoni: *A várva várt Nyugat*. 12.

konstrukciója is mintha ezt a választóvonalat idézné – hiszen Kelet-Európa mint entitás ezek szerint „csak” ideológiai konstrukció, a hidegháború terméke.

Kelet-Európa konstrukcióként való tételezése nem új gondolat a historiográfiában. Bottoni maga is idézi Larry Wolffot,³ aki kimutatja, hogy „Kelet-Európa” már a felvilágosodás korában úgy jelent meg Európa térképén és a nyugati utazók fejében, mint az „egzotikus másik” – vagyis a civilizációs (olykor rasszista színezetű) Kelet-Európa-olvasatnak igen mély gyökerei vannak a nyugati kulturális tudatban. Egy egész kötet témája volna, hogy az államszocializmus megléte mennyiben járult hozzá az „egzotikus másik” imázsához, amelyet azonban *nem* Keleten, hanem Nyugaton konstruáltak. Ide tartoznak azok a fejtegetések, amelyek a „keleti” kultúrából kívánják levezetni a bolsevizmust (vagy pedig egyenesen ázsiai bolsevizmusról beszélnek), mintha legalábbis Marx vagy a francia kommün ázsiai gyökerekkel rendelkezett volna... De sokan választják az oknyomozó történetírás fáradtságos munkája helyett a mítoszokat, anélkül, hogy tisztában lennének e mítoszok valóságos gyökereivel. Az ázsiai bolsevizmus szerves része volt a Goebbels által irányított náci propagandának, amely keresztes háborúként tüntette fel Hitlernek a Szovjetunió ellen irányuló (valójában régóta eltervezett) totális háborúját, annak minden borzalmas pusztításával és rémtettével együtt (beleértve a zsidók kiirtását az elfoglalt területeken). Kétségtelen tény, hogy e rémtettek véghez viteléhez erőteljesen hozzájárult a következetes és mélyen sulykolt rasszista propaganda és az „egzotikus másik” mentális képe (ti. hogy Keleten mások a törvények, és ott, úgymond, „minden” megengedett). Egyébként az „egzotikus másik” képe ma is mélyen él a nyugatiak mentális tudatában; megkockáztatom, hogy számos kelet-európai alkotást akkor fogadnak megértéssel, ha ezt az egzotikus másságot erősíti.

Ez a kritika természetesen nem jellemzi Bottonit, aki a kelet-európai jelenkori történelem kitűnő ismerőjeként jóval differenciáltabban közelít az államszocializmushoz, mint a

³ Larry WOLFF: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford University Press, Stanford, 1994.

totalitarianizmust preferáló szerzők. Kelet-Európa mint 20. századi konstrukció azonban több szempontból problematikus feltételezés. Ahogy már említettem, óhatatlanul felidézi azt a hidegháborús ideológiát, azt, hogy a Szovjetunió „lekapcsolta” – finomabban, eltérítette – ezeket az országokat a nyugati fejlődés útjáról. Az „egzotikus másságra” kétségtelenül ráerősített az államszocializmus – csakhogy ezt a mentális képet *Nyugaton* konstruálták. Kelet kétségtelenül átvette, amikor kimerültek az államszocializmus ideológiai-társadalmi tartalékai – de ez egy hosszabb folyamat eredménye volt, és a „nyugatimádatot” nem lehet visszavetíteni az államszocializmus kialakulásának időszakára. Bottoni könyvéből hiányzik annak meghatározása, hogy *mi* is volt maga az államszocializmus mint rendszer: mit is jelentett valójában a „szovjetizálás” nagy kísérlete? Így a konstrukcióból – noha a szerző kétségtelenül elveti a totalitarianizmust – mégiscsak egy árnyaltabb, de a hidegháborús ideológiába ágyazott Kelet-Európa-kép következik.

További probléma, hogy, Bottoni, miközben utal azokra a szerzőkre, akik történeti-földrajzi régióként értelmezték Kelet-Európát, lényegében nem vitatkozik téziseikkel (tehát nem derül ki, hogy hol helyezi el ezekhez képest a saját Kelet-Európa-fogalmát). Erre az ellentmondásra még visszatérek. Itt most a magyar historiográfusok néhány koncepciójára szeretnék kritikailag reflektálni.

Először Niederhauser Emil Kelet-Európa-koncepcióját említem, amelyet magam is osztok. Az ő felfogása szerint a régió eltérő fejlődése már a kelet-európai feudalizmussal megkezdődött: nem alakult ki a nyugatihoz hasonló lépcsőzetes feudális hierarchia, és a történelmi „megkésetttség” a városfejlődésben és a kereskedelemben is megmutatkozott.⁴ A 14–15. században

⁴ A városfejlődés és a kereskedelem Nyugat-Európában „történelmi” előnyvel folyt, hiszen Kelet-Európában később szilárdultak meg az állam, az egyház és a feudalizmus intézményei. Arról vitatkoznak a történészek, hogy a kelet-európai fejlődés mikor „szakadt le” a nyugatitól. Immanuel Wallerstein ezt a kapitalizmus nyugat-európai kialakulásával magyarázza. (Immanuel WALLERSTEIN: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Gondolat, Budapest, 1983.) Pach Zsigmond Pál kutatásai empirikusan megerősítik

a központosított államok megjelenése Kelet-Európában biztató jele volt annak, hogy sikerül csökkenteni a gazdasági-társadalmi fejlődés különbségeit Kelet- és Nyugat-Európa között. Az Oszmán Birodalom katonai győzelmei és terjeszkedése azonban megint visszavetette a régió fejlődését. A városok elszegényedtek, az ipar és a kereskedelem lehanyatlott, az egységes nemzetállamok helyett pedig soknemzetiségű birodalmak jöttek létre Kelet-Európában. Niederhauser Emil ebből a fejleményből eredezteti a régió államait ma is megosztó „modernizáció versus nacionalizmus” dilemmáját. Ettől kezdve ugyanis a nemzetiségi kérdés és a függetlenség problémája elnyomta – vagy legalábbis kedvezőtlenül befolyásolta – a társadalmi haladás jóval fontosabb kérdését Kelet-Európában.⁵

A fentiekben jeleztem a kelet-európai fejlődés általános vonásait; de a régióval foglalkozó történészek természetesen nem tekintették homogén egésznek Kelet-Európát. Niederhauser Emil a következő történeti régiókat különbözteti meg benne: Nyugat-Kelet-Európa (Csehország, Szlovénia), Közép-Kelet-Európa (Lengyelország, Magyarország, Horvátország és a balti államok), a balkáni országok (Románia, Bulgária, Szerbia, Macedónia, Bosznia, Albánia) és Kelet-Kelet-Európa (Oroszország, Ukrajna, Belorusszia).⁶ Nyugat-Kelet-Európa polgárosult leginkább, s ott volt a legtöbb esélye a nyugat-európai fejlődéshez való felzárkózásra. A közép-kelet-európai térségben a gyengébb polgárság etnikai-nemzetiségi összetételében is vegyes volt (ami tovább erősítette a helyi nacionalizmusokat), és a 20. században is

---

Wallerstein téziséét; sőt, a kutató megállapítja, hogy a nyugat-európai kapitalista ipar jelentős hasznot húzott a közép-kelet-európai piacból, mielőtt helyüket átvették a tengerentúli piacok. (PACH Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. In: Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986. 2. k. 306–339.)

⁵ NIEDERHAUSER Emil Kelet-Európa koncepciójáról lásd: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest, 1977.; *A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában*. Budapest, 1962.; A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. *Magyar Tudomány*, 1988/9.; Előhang 1989 Kelet-Európájához. *Eszmélet*, 1990/5.; A kelet-európai fejlődés kérdéséhez. In: RING Éva (szerk.): *Helyünk Európában*, 212–222.

⁶ NIEDERHAUSER Emil: Előhang 1989 Kelet-Európájához. I. m.

fennmaradtak a társadalom feudális-rendi vonásai. Kelet-Kelet-Európa csak a 19. század végétől kezdett kilépni a tradicionális társadalom keretei közül. Végül a balkáni államokban (s e tekintetben Szlovákiát is ide sorolhatjuk) a „csonka társadalom” szilárdult meg, vagyis jellemző volt a saját uralkodó osztály hiánya és a gyenge, többségében etnikailag idegen polgárság.⁷ Ha egy szóval akarjuk összefoglalni a fentieket, a kelet-európai fejlődés különlegessége, a „megkésetttségben” állt. Ebből fakadtak a nyugati fejlődéstől való lényegi különbségek, amelyek különböző mértékben, de valamennyi alrégióban kimutathatók: a megkésett városiasodás, a polgári társadalom gyengesége, az ipar, kereskedelem és az infrastruktúra elmaradottsága, az állam tradicionálisan fontos szerepe a gazdaságban, és a társadalom rendi vonásainak fennmaradása.

Kelet-Európa fogalma a második világháború után új politikai jelentést kapott. A szovjet térnyeréssel párhuzamosan kialakult az a mítosz, hogy Kelet-Európa mindig is a nyugati értelemben vett „Európa” szerves része volt, elmaradottságát pedig csak a szovjet segítséggel uralomra jutott kommunista pártoknak és a szovjet mintára kiépült tervgazdasági rendszernek köszönheti. Ezt a mítoszt a hidegháborús ideológia támogatta ugyan, de ahogy Larry Wolffnak Stefano Bottoni által is idézett könyvéből kiderül, „Európa” kognitív térképéről már a felvilágosodás korában hiányzott Kelet-Európa; az ipari forradalmak pedig csak tovább növelték a gazdasági és mentális szakadékot „Kelet” és „Nyugat” között.⁸ Az államszocialista rendszer valószínűleg még egzotikusabbá tette Kelet-Európát a nyugati kapitalista országok szemében. Ez azonban a régió különutas fejlődésének csak egy állomása, és semmiképpen nem a kezdete volt.

Itt szeretnék kiemelni a magyar szakirodalomból még egy nagy hatású koncepciót: Szűcs Jenő hármass Európa-felosztását.⁹ Szűcs Jenő úgy vélekedett, hogy a nyugati fejlődés létrehozott

⁷ KRAUSZ Tamás: Niederhauser Emil Kelet-Európa koncepciójáról. In: *Megélt rendszerváltás*. Cégér Kiadó, Budapest, 1994.

⁸ Larry WOLFF: *Inventing Eastern Europe*. Stanford, California, Stanford Univ. Press, 1994

⁹ SZÜCS Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: RING Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. 515–568.

egy „teljes” struktúrát, amely előre kijelölte az állam társadalmi pólusának helyét, vagyis lényegében biztosította a civil társadalom meglétét és ellenőrző szerepét az állammal szemben. Keleten mindez hiányzott: nem történt meg az állam és az egyház szétválasztása, nem alakultak ki a nyugati értelemben vett városok, és nem létezett olyan társadalmi erő, amelyik megkérdőjelezhette volna az állam mindenhatóságát. Ennek klasszikus példáját Oroszországban figyelhetjük meg.¹⁰ A klasszikus nyugati és a keleti fejlődés által meghatározott régiók között fekszik egy köztes térség, Közép-Európa, amelynek az a jellegzetessége, hogy – történeti koronként eltérően – mindkét fejlődési típus hat rá. A magyar történelemben például a kora-újkorai „kelet-európai” fordulat egyfelől, úgymond, fokozta a gazdasági-társadalmi szerkezet torzulásait a nyugati mintához képest, másfelől nem tudta kiiktatni a szerkezet „nyugatias” elemeit.

Nem foglalkozom itt Kelet-Európa és Közép-Európa fogalmának ideológiai használatával. Inkább Szűcs Jenő ama gondolatát idézem, hogy a közép-kelet-európai régióban egyfajta kettős fejlődés érvényesül. Ezt Immanuel Wallerstein is megfogalmazta a kelet-európai régióra, amelyen tulajdonképpen Szűcs Jenő Közép-Európáját lehet érteni. Wallerstein világrendszer-elméletét azért szükséges itt felidézni, mert a régió gazdasági elmaradottságát a kapitalista fejlődés strukturális viszonyaiból eredezteti, nem pedig olyan belső (kulturális-etnikai) adottságokkal magyarázza, amelyek mind a nacionalizmus, mind a civilizációs rasszizmus szótárában megtalálhatók. (Az egyik oldalon a nemzeti különlegesség öndicsőítése, a másik oldalon pedig a Wolff könyvében olyan szemléletesen ábrázolt kulturális – olykor rasszista színezetű – lenézés).¹¹ Ennek kapcsán még egyszer hangsúlyozom Niederhauser Emil fejtegetésének azt a sarkkővét, hogy a régióban történeti okok miatt a nemzeti függetlenséget mindig fölébe helyezték a társadalmi haladás

¹⁰ Lenin egyik nagy teljesítménye, hogy észrevette az orosz kapitalizmus „különlegességét” (későbbi szóhasználattal: perifériás fejlődését), és annak súlyos következményeit. Erre Antonio Gramsci is rámutatott. Lásd KRAUSZ Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

¹¹ Larry WOLFF: i. m.

érdekeinek. Igaz, a nemzeti liberalizmus megpróbálta e kettőt egyesíteni, mondván: a nemzetállami keretek között szükség-szerűen megvalósul a haladás. Palotás Emil azonban összefoglaló munkájában a nemzetállami keretek között elért fejlődés korlátaira figyelmeztet.¹² Palotás Bottonival szemben történeti-földrajzi régióknak tekinti Kelet-Európát, és művéből egyértelműen kirajzolódik, hogy a két világháború között nemcsak a fejlett Nyugathoz való gazdasági felzárkózás nem sikerült, de az egy Csehszlovákiát leszámítva a liberális demokráciák kiépítésének kísérlete is előbb-utóbb megbukott. A kisállamok korának és nemzeti függetlenségének azonban végül a nagyhatalmi átrendeződés (a náci Németország hódító politikája) vetett véget, és nem valamely belső társadalmi mozgás kényszerítette ki – noha, mint Magyarországon is, szép számmal voltak az egész társadalmat súlyosan feszítő ellentmondások.

Bottoni hangsúlyozza, hogy az államszocializmus időszaka egybeesik a nemzeti homogenizációval, amelyet ezek a rezsimek a modernizációval, vagyis a gazdasági-társadalmi átalakulással együtt propagáltak (és amihez persze a világháború „előkészítette” a terepet). Ennek alapján érvelhetünk úgy (ahogyan Bottoni teszi), hogy a nemzeti (értsd: nacionalista) kommunizmusok megfeleltethetők a nemzeti homogenizáció és a modernizáció *együttes* kísérletének. Miközben kétségtelenül folyt – főleg a Rákosi-korszakban – egy erőteljes nacionalista propaganda, Romániára és Bulgáriára pedig egészen az államszocializmus bukásáig a nemzeti kommunizmus egy variánsa volt a jellemző, én komolyabban hangsúlyoznám a rendszer *szocialista* tartalmát, amelynek eredetileg internacionalista üzenete volt.¹³

Ebbe a gondolatmenetbe illeszkedve bírálatom a „szovjetizálás” egész koncepcióját. A sztálinizmus minden torzulása dacára ugyanis történtek komoly lépések a rendies elemek kiiktatására a kelet-európai társadalmakból, és a második világhá-

¹² PALOTÁS Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris, Budapest, 2003.

¹³ A „szocializmus egy országban” elméleti gyökereihez lásd KRAUSZ Tamás: *Szovjet thermidor. A sztálini fordulat szellemi előzményei 1917–1928*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1996.

ború után az egész régióban példátlan mértékű társadalmi mobilitás ment végbe. Noha Bottoni szakít a totalitarizmus fekete-fehér világgképével (ahol a kommunizmus csakis az ősgonosz, minden bűn forrása lehet), arról nem sokat ír, hogy a proletárdiktatúra (a terror alkalmazása mellett) mennyit (is) tett emberek millióinak a felemelkedéséért. Ez a „szovjetizálásnak” mint olyannak az *egészeivel* vitatkozom. Nem a szovjetek hozták létre a három millió koldus országát, sem azt a nyomort, amelyről érzékletesen írtak a népi szociográfusok. Mark Pittaway angol munkástörténész nemzetközi díjat nyert könyvében¹⁴ bemutatja: volt alulról jövő nyomás is, amelyik a politikai radikalizálódás irányában hatott Magyarországon; nem véletlenül nem sikerült hasonló rendszert kiépíteni Ausztria keleti felében, amely szovjet ellenőrzés alatt állt 1955-ig. E társadalmi mozgások bemutatásával Bottoni mindenestre adós marad, mint ahogyan az sem derül ki, miért jelentkeztek sokan önként a rettegett ÁVH-ba, miért vonultak ki százezrek megünnepelni május elsejét, és hogyan épülhetett ki a Rákosi-kultusz. Meglátásom szerint mindebben nem pusztán csak az erőszak játszott szerepet.

Itt említem meg azt is, hogy a „szovjetizálás” nem ad választ arra a kérdésre: miért állhatott annyira eltérő pályára a kádári Magyarország és Ceaușescu Romániája? Egész Kelet-Európában voltak helyi sajátosságok – miközben nem pusztán 1945 és a rávakódott emlékezet kötötte össze ezeket az országokat, hanem a félperifériás, esetenként perifériás kapitalista fejlődés is, amelyet Palotás Emil érzékletesen bemutat könyvében. Ugyanígy vitatkoznék Bottoni azon állításával is, hogy a Vörös Hadsereg inkább jelentett traumát, mintsem felszabadulást a magyaroknak. Nem szeretnék itt belemenni a kollektív traumák emlékezetpolitikájába; egy történésznek azonban arra emlékeznie kell, hogy a háborút nem az oroszok kezdték. A Vörös Hadsereg történelmi teljesítményét a hidegháború éveiben Nyugaton egyszerűen negligálták – mintha legalábbis nem ez a hadsereg roppantotta volna meg a Wehrmacht gerincét!

¹⁴ Mark PITTAWAY: *The Workers State: Industrial Labor and the Making of Socialist Hungary, 1944–1958*. The University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2012.

Miközben az államszocializmus időszakában a szovjet katonát a hős partizánnal azonosították, a rendszerváltás után ugyanez a katona úgy jelenik meg, mint fosztogató, nőket erőszakoló ázsiai vadember, szemben a civilizáltan viselkedő és csokoládét osztogató nyugati szövetségesekkel. Egyáltalán nem szándékozom kisebbiteni a Vörös Hadseregtől elszenvedett történelmi traumát, de annyit azért jegyezzünk meg: sok üldözöttnek (zsidónak és nem zsidónak egyaránt) valóban felszabadulást (és a puszta életben maradást) jelentette a háború vége és a náci Németország totális veresége. A „korrektül” viselkedő nyugati szövetségesek képét pedig a legújabb kutatások is megcáfolták.¹⁵ Az „ázsiai hordák” és a „civilizált nyugati katonák” szembeállítására nem több, mint az „egzotikus másik” „túlfejlesztett” változata, amelynek civilizációs-rasszista gyökereire már felhívtam a figyelmet. Ugyanide sorolható az az „ellenmítosz”, amely az egész államszocializmusban csak a keleti típusú fejlődés elterjedését látta, úgy állítva be a dolgot, mintha a kelet-európai polgári társadalom valaha is egyenrangú lett volna a nyugat-európaival.

Noha Bottoni említi ugyan Wallersteint és a világrendszer-iskolát, a félperifériás kapitalizmus koncepciójával érdemben nem vitatkozik. Akkor viszont felmerül a kérdés: Kelet-Európa valóban „csak” ideológiai konstrukció? Miközben a világrendszer-iskolán belül is nagy viták folynak arról, milyen hatással volt a kelet-európai országok helyzetére az államszocializmus,¹⁶ az egyértelmű, hogy az iskola működő hipotézist állított fel a rendszerváltozásról. A világrendszer-elmélet egyik kiváló képviselője, Andre Gunder Frank egy 1977-es elemzésében arra a következtetésre jutott, hogy az államszocialista országok gazdaságilag egyre nagyobb mértékben függenek a kapitalista centrumtól. Frank helyesen prognosztizálta azokat a bomlási folyamatokat, amelyek jó egy évtized múlva az államszocialista rendszerek bukását okozták: „Tehát a »szocialista« Kelet nem-

¹⁵ Miriam GEBHARDT: *Als die Soldaten kamen. Die Vergewaltigung der deutschen Frauen am Ende des zweiten Weltkriegs.* DVA, Berlin, 2015.

¹⁶ Christopher CHASE-DUNN (szerk.): *Socialist States in the World-system.* Beverly Hills, 1982.

zetközi gazdasági viszonyai és hatásuk a társadalomra nem osztálysemleges, hanem osztály-alapú, éppen úgy, mint a fejlett kapitalista Nyugaton és a fejletlen szocialista Délen. Az uralkodó osztály sürgeti a belső gazdasági reformot és a hozzá kapcsolódó külső politikai »liberalizálást«, mert így akarja előnyökhöz juttatni tagjait és más privilegizált csoportokat. Ők húznak elsősorban hasznot a liberalizálásból, amit a nyugati kocsi szimbolizál. Ennél is fontosabbak azonban a politikai előnyök, mivel így meg tudják vásárolni a bürokratikus, professzionális és más értelmiségi csoportok támogatását, amelyek semlegesítik vagy ellenőrzik az elidegenedett munkástömegeket. Ezeket az osztályimperatívuszokat és célokat Kelet-Európa és a Szovjetunió »szocialista« államaiban tovább erősíti a kapitalista nemzetközi munkamegosztásban való egyre nagyobb részvételük.¹⁷

Mindezt azért idéztem, mert miközben Bottoni azt írja, hogy a szélsőségesen antikommunista Pipes látta előre az államszocializmus összeomlását Kelet-Európában, a fordulatnak voltak baloldali prognózisai is. Természetesen egyetlen szerzőtől sem várhatjuk el az összes létező szakirodalom kimerítő ismeretét, az azonban feltűnő, hogy Bottoni mennyire keveset hivatkozik kelet-európai, köztük magyar vagy akár orosz szerzőkre. Ebben az értelemben a cím önbeteljesítő jóslattá válik: Kelet-Európa itt mintha egyfajta *hiányt* jelentene. Ez a hiány egyébként a zárszóban is visszatér, amikor Bottoni arról ír, hogy a régió egyik nagy problémája a fiatalok elvándorlása a vágyott – talán Keleten is csak konstruált – Nyugatra, ahol vannak lehetőségek, működik a demokrácia, tisztességes a fizetés és a verseny – megvan mindaz, amiről Keleten, úgymond, csak álmodni lehet. Holott valamikor volt egy másik Kelet-Európa is: az, amelyik kihívója akart vagy próbált lenni a kapitalista Nyugatnak (és most nem csak Nyugat-Európára gondolok!), és ahol olyan alkotások (is) születtek, amelyekre a Nyugat is felfigyelt... Ma ez természetesen nincs így. A fiatalok valóban elvándorolnak, még akkor is, ha sokuk soha nem tud olyan szintre eljutni, amelyre

¹⁷ Andre GUNDER FRANK: Long Live Transideological Enterprises! *Review*, 1977/1. 118.

ittthon eljuthatott volna. Az alkotások Hollywoodot utánozzák (vagy a már rég lejárt hollywoodi giccseket), és valóban: mintha még a tudományos életben is csak Nyugatról jöhetnének a 21. század új paradigmái – miközben Kelet reménytelenül a múlt felé fordult, vagy örökre lemondott a saját paradigmáiról.

Kritikai megjegyzéseim ellenére tény: Bottoni igen olvasmányosan, elméletileg felkészülten, színvonalasan és komoly szintetizáló erővel old meg egy óriási feladatot, az egykori államszocialista múlt összehasonlító elemzését Kelet-Európában. Külön kiemelendő a kötetnek az a szintetizáló igénye, hogy a rendszerváltás utáni időszakról is történeti mérleget készítsen. Magának a kelet-európai rendszerváltásnak a mérlege azonban – amelyet Bottoni ugyancsak elkészít – korántsem olyan pozitív, mint ahogyan az egykori rendszerváltó elit látta, vagy máig szeretné láttatni. Az államszocializmusnak volt egy komoly baloldali kritikája, amelyről a kötetben nem sok szó esik, holott a világrendszer-iskola jeles képviselői már 1989-ben figyelmeztettek a (további) leszakadás veszélyeire. Wallerstein már a rendszerváltás idején azt írta, hogy alapítanak a liberális piacgazdasághoz fűződő remények, mert a globális versenyben az alulfejlett országok eleve egyenlőtlen feltételek mellett versenyeznek. A politikai függetlenség elnyerése, mondja Wallerstein, nem jelent egyúttal egyenlőséget a világgazdasági rendszer nemzetközi munkamegosztásában, amelynek rendező elve a hierarchia. Az optimisták pedig igen hamar szembesülni fognak a világgazdasági rendszer strukturális realitásaival.¹⁸ Hasonlóan kedvezőtlennek látta a térség lehetőségeit Frank, aki a neoliberais programot okolta az elmélyülő válságért, különösen a volt Szovjetunió perifériális területein. A KGST felszámolása a végső csődöt készítette elő a periférián, hiszen az ottani termékek csak a világpiactól védett szocialista piacokon voltak eladhatók. A térség ipara, amint „rászabadul” a világpiac, rövid időn belül tönkremegy, és a gazdasági élet teljesen a centrum ellenőrzése alá kerül. Frank szerint fennáll

¹⁸ Andre GUNDER FRANK: Economic Ironies in Europe. A World Economic Interpretation of EastWest European Politics. *International Social Science Journal*, 1992/2.

az a veszély, hogy a régió teljesen periferezálódik, s ennek társadalmi-politikai következményei beláthatatlanok: egyes társadalmi rétegek teljes leszakadása, az etnikai-nemzeti ellentétek kiéleződése, populista diktatúrák hatalomra kerülése és újabb területi háborúk.¹⁹ Mindez növelheti a kapitalista centrumban a xenofóbiát és a Kelettől való elzárkózási hajlamot.²⁰ A közös Európára vonatkozó elképzeléseknek mindenesetre riasztó alternatíváját kínálja egy új „vasfüggöny” leeresztése Kelet és Nyugat között – ezúttal a nyugatiak követelésére.²¹

Ha nem is ennyire kritikus Bottoni rendszerváltás-kritikája, egészében egyetérték az általa vázolt három nagy problémával: a fiatalok elvándorlása, a népességcsökkenés, a roma lakosság integrációjának elmaradása. Csakhogy valamiképpen mindegyik probléma ugyanarra a kérdésre reflektál: miért is oly kevésbé vonzó alternatíva a mai Kelet-Európa? Miért keresik olyan sokan Nyugaton a várva várt boldogulást, akár azon az áron is, hogy nem tudják befutni azt a karriert, amelyet itt-hon „megugorhattak” volna? (Sokan ráadásul messze nem a képzettségüknek megfelelő munkakörben helyezkednek el, és az emigránsmítoszokkal ellentétben gyakran csak azokat a helyeket tudják betölteni, amelyeket az őshonosok nem szívesen vállalnak.) És miért lesznek „deficitesek” a kelet-európai demokráciák, amelyek sokszor valóban újratermelik a nyomort és a kirekesztést (miközben rengeteg euró megy el a roma integrációs politikára)?

Bottoni helyesen ismeri fel a tüneteket, de a kórdiagnózissal adós marad. A világrendszer-iskola egy lehetséges kritikai olvasatot kínál – hangsúlyozom, anélkül, hogy belemenne a

¹⁹ Immanuel WALLERSTEIN: A XX. századi szocialista kísérletről. *Eszmélet*, 1991/8.

²⁰ A kelet-európai etnikai „reneszánsz” és a neoliberalizmus összefüggéséről lásd JUHÁSZ József–KRAUSZ Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. L'Harmattan, Budapest, 2009.

²¹ Peter Gowan pl. egyenesen Kelet-Európa gyarmatosításáról beszél a rendszerváltás utáni neoliberális politikával kapcsolatban: Peter GOWAN: Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe. *New Left Review*, 1995. 213.; Hugo RADICE: A feltámadt kapitalizmus: Kelet-Közép-Európa a globalizáció fényében. In: KRAUSZ Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.

civilizációs-rasszista típusú érvelésbe –, amely valamiképpen a kelet-európai „mentálitást” (vagy embert) okolja a régió elmaradottságáért. A szerző azonban sok tekintetben nem tud elszakadni a liberális narratívától, pedig az már csődöt mondott Kelet-Európában.²² A paradigmához való ragaszkodás így leegyszerűsített szocializmusképet közvetít – még akkor is, ha a szerző jó színvonalon és olvasmányosan oldja meg az összehasonlítás nehéz történeti feladatát. Említettem a szovjetizálás egészének bírálatát. Ehhez hozzátehetem: éppen a rendszerváltás után rajzolódnak ki világosan a félperifériás kapitalizmusnak a régióra jellemző sajátosságai, amelyekért – több mint 25 évvel a rendszerváltás után! – már nem okolható a „kommunizmus”. Itt hadd hivatkozzak egy angolul is megjelent munkámra, amelyben arra kérdezek rá, ami valamiért kimaradt az államszocializmus válságáról írt könyvtárnyi szakirodalomból: vajon a munkások miért nem védték meg a munkásállamot, miért nem sorakoztak fel egy demokratikus, öngazgató szocializmus mellett, amely 1989 előtt még az ellenzéki értelmiség napirendjén is szerepelt?²³ Mint kifejtem, ennek két fő oka volt Magyarországon és az NDK-ban. Az egyik: mindkét országban kompromisszum jött létre a munkásosztály és az állampárt között, amely 1956 után egyre inkább a fogyasztás felé irányította a munkások figyelmét (a családformák terén egyértelműen kimutatható a kispolgárosodás!). Az egyre növekvő fogyasztói igényeket azonban a tervgazdaság keretein belül csak növekvő nyugati hitelekkel lehetett kielégíteni. Hogy a kompromisszumot és az ún. életszínvonal-politikát fenntartsák, Magyarországon az állampárt egyre inkább rákényszerült a gazdaság liberalizálására, így egyfajta szocialista vegyesgazdaság alakult ki az 1980-as évekre. A folyamatot politikai liberalizálás kísérte – ezért nyerhette el Magyarország a „legvidámabb barakk” vagy

²² Lásd ehhez KRAUSZ Tamás: A magyar történetírás és a marxizmus. Megjegyzések a „kelet-európaiság” problémájához. In: KRAUSZ Tamás (szerk.): *Viták kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében*. Ruzsisztikai Könyvek XXXIII. Russica Pannonicana, Budapest, 2011. 219–290.

²³ BARTHA Eszter: *Alienating Labour. Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Berghahn Books (Series: International Studies in Social History), Oxford and New York, 2013.

a „gulyáskommunizmus” becenevet a Nyugattól. Az NDK-ban fennmaradt a szigorú diktatúra, de lényegében ott is a jóléti állam ígéretével fogta meg a hatalom a munkásokat. A másik ok: még a liberálisabb Magyarországon is szigorúan üldöztek minden olyan baloldaliságot, amely ideológiai téren alternatívát jelenthetett volna a dogmává merevedett marxizmus-leninizmussal szemben. Ezeket mindkét országban szigorúan elzárták a nyilvánosság elől. A rendszer jobbra nyitott volt, balra zárt – és ez tükröződött aztán a kapitalizmus visszaállításában 1989 után, amelyet nem kísért jelentősebb munkástiltakozás. A „tömegek” azt remélték, hogy egyszerre tudják megőrizni az általános foglalkoztatottságot és utolérni a fejlett kapitalista országok életszínvonalát és fogyasztókosarát. Magyarországon az öngazgató szocializmus eszméjét legkövetkezetesebben az *Eszmélet* című folyóirat köre képviselte, amelynek legkiemelkedőbb teoretikusa a szovjet történelemmel és marxizmussal foglalkozó professzor, Krausz Tamás. Ők és néhány más baloldali értelmiségi – köztük az egykori ellenzéki, Szalai Erzsébet – pontos diagnózist adtak arról, hogy a fejlett kapitalista országok remélt utolérése helyett legfeljebb arról lehet szó, hogy a régió Nyugat-Európa keleti periferiája lesz. Ezt azonban akkor csak nagyon kevesen akarták elhinni vagy megérteni.

Bottonival szemben amellett érvelnék, hogy a „nyugatimádat” nem 1945-ben (vagy 1949-ben), hanem később, az államszocializmus ideológiai-társadalmi tartalékainak kimerülésével terjed el igazán Kelet-Európában. Magyarországon az 1980-as években már dokumentálható a kritikai diskurzus – még az alsóbb szintű pártfunkcionáriusok és kultúrmunkások körében is. Ez a diskurzus egyre inkább elfordul a hivatalos ideológiától, amely az „1950-es éveket idézi” és „a munkásmozgalom mauzóleumába illik”, miközben egyre nyitottabbá válik a nyugati liberális befolyásra. A liberálisok körében máig tartja magát az „utolérő fejlődés” és a „jó kapitalizmus” illúziója, amely már annyiszor becsapta a kelet-közép-európai régiót.

Vörös és fekete, avagy a „(re-)konstruált párttörténet”*

„Az igazságot, a kíméletlen igazságot!” – választotta mottójául Danton szavait a 19. század egyik legjelentősebb francia írója, Stendhal. A *Vörös és fekete*-ben a vörös a vér, az erőszak, a fekete a halál színe.

Kende Tamás könyvében a kommunizmusról szóló diskurzus is „vörös és fekete”: ezeket az üdvtörténeti és az összeesküvés-elméleti megközelítés „színeiként” tünteti fel. A rövid, de tömény kilencoldalas bevezető éppen arról győzi meg az olvasót, hogy a NAGY PÁRTTÖRTÉNET újragondolása igenis fontos feladat napjainkban (is)...

A mű a mozgalmi múlt egy fontos szeletének mélyebb megértésére tesz kísérletet. Sikerrel. A helytörténetírás ilyen módon való beemelése a köztörténeti leírásokba nem szokványos, a NAGY TÖRTÉNET lokális adatolása helyett valami egészen mással próbálkozik. A hat nagyobb fejezetet nem elsősorban a kronológiai, hanem a regionális történeti kutatásokból kiolvasható sok-sok történet köti össze.

Az első fejezetben, a „Nagy Terv”-ben annak a Rainer M. Jánostól származó gondolatnak a kifejtését találjuk, sok-sok nemzetközi szakirodalmi példával alátámasztva, hogy a kelet-európai, tehát az itt közelebbről tárgyalt magyar kommunista

* *Az intézményes forradalom. Adatok a kommunista párt kulturális és társadalmi történetéhez Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (1945–1956)*. Szerk.: KENDE Tamás. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc–Budapest, 2014.

pártokat nem lehet kizárólag egy elidegenedett és távoli hatalom „ágenseinek” tekinteni. Nem állja meg a helyét az állítás, hogy valamennyi kommunista vezető a Kremlből, egyenesen Sztálintól származó parancsot teljesített. Ahhoz, hogy a kommunizmustörténeti képünk kirajzolódjon, vissza kell térni az eredeti „forrásokhoz”, ahhoz a társadalomtörténeti megközelítéshez, mely a párt mentalitástörténetét írja le.

Jól feltett kérdésekkel közelít a válaszadáshoz. Kik alkotják az MKP-t, illetve MDP-t? Mit jelent a párttagság formailag és tartalmát tekintve? Valóban egyoldalú kommunikáció zajlott a párt és a társadalom között? Mi is valójában a propaganda? Vegyültek-e helyi „színek” a vöröshöz és a feketéhez? A szerző szerény. Azt állítja, hogy kérdéseire nem tud egyértelmű választ adni. Pedig a feltárt hiteles adatok, idézett dokumentumok és források feldolgozása az olvasó számára kirajzolja a képet a vizsgált Borsod-Abaúj-Zemplén megyére vonatkozóan feltétlenül, de nagyobb léptékben is.

A második fejezetben a szervezetség legfelsőbb fokáról írva bizonyítja, hogy az MDP taglétszáma, az országos összesítő statisztikák alig mondanak valamit a párttagság lehetséges tartalmáról. Az egyik igazán fontos mutató a tagdíjfizetés mértéke. A kaotikus statisztikák, a sajátos „számháború” mögött a legális parlamenti tömegpárt pártépítési problémái is meghúzódtak. A mítoszrombolást Kende elvégzi: „nyilvánvaló, hogy az MKP egyáltalán nem volt az a szervezet, fegyelmezett tömegpárt, mint azt a szakirodalom állítja, függetlenül annak irányultságától.” (60.)

A szerző felhívja a figyelmet olyan fontos forrásokra, melyek eddig elsikkadtak a párttörténetírás magyarországi szakirodalmában: nevezetesen a falukutatás, a falujárás dokumentumaira. Ezek adták a „többszörös tükröt”, tudósítottak a helyi társadalom mentális, kulturális és politikai állapotáról. A falujáró mozgalom kettős céllal jött létre: egyfelől az MKP népszerűsítése, másfelől az aktuális politikai harc, a párt súlyának megerősítése okán. A korabeli pártsajtó elemzése, a pártpropaganda azt érzékelteti, hogy a falukutatás mint agitációs eszköz milyen szerepet kapott az „elmaradott” vidéken, s hogy a falu-

járó „misszionáriusok” – akár szó szerint is – a világosságot, a fényt vitték be a falvakba.

A fordulat az 1947-es választások után érzékelhető. Az intézményes forradalom felgyorsításának igénye a jelentéseket író falujáró kommunistákban is felmerült. Kende Tamás elemző kritikával vizsgálja az apparatcsikok jelentéseit, a korabeli brosúrákból és a pártvezetők beszédeiből élénk táruló képet. A hagyományos „aprómunka” felett eljárt az idő, felváltotta azt a népnevelés. Ezt a viszonylag lassú folyamatot, a „fejek kicserélését”, a politikai komisszárok megjelenését falun a könyv számonmra egyik legizgalmasabb mikrotörténeti elemzése mutatja be: „az abauji példa” (97–110.). A másik ilyen „gyöngyszem” az „intézményes borsodi falujárás” (124–137.) története.

1952 májusában a párt véget vetett a falujáró mozgalomnak: ez szinte nyom nélkül és csöndben szűnt meg. A falujárás ugyanis nem hozta meg a kívánt áttörést a magyar falvakban, az új típusú parasztság kinevelése kudarcba fulladt, s erről maga a pártsajtó, ha kódolva is, de tudósított.

A könyvben három fejezet foglalkozik a falukutatással. Kende bemutatja a kezdeti „civil kócoság” meglétét a pártiratokban, majd eljut a pártélet államosításával együtt a formalizált „rutin-dokumentumok” bemutatásáig.

A mű utolsó fejezete a pártéletet elemzi az ötvenes években. Ismételten a statisztikák felől közelít témájához, érzékeltetve, hogy miért fontosak az 1952. évi adatok: 1948 után ekkor csökkent első ízben a kommunista párt taglétszáma, mely már valódi csökkenés volt. A kutatást, a vizsgálódást az 1955/1956. évvel zárta le, melyet az iratok elérhetősége és feldolgozottsága indokol.

A történeteket – *nota bene*, a történelmet – jól rekonstruáló történész-szerző szerint a konfliktusokat, amelyeket örökösen belekódoltak az „intézményes forradalomba”, a források segítségével lehet megvilágítani. „Arról van szó, hogy A PÁRT totálisan soha el nem titkolható eredetmítosza és a mindenkori politikája az egyes pártaktivisták tudatában is konfliktushoz, meghasonláshoz vezetett. Az emancipáció, az elidegenedés és a munkakényszer megszüntetését hirdető párt aktivistáinak

a munkakényszer társadalma helyett egyre inkább az intézményesített kényszermunka társadalmának intézményesítésén kellett (volna) dolgozniuk. Az egyre eszméletlenebb pártideológia egyszerre igyekezett saját eredetmitoszáat elfedni és propagálni.” (201–202.)

BAZ megyében mintegy 800 falujárás történt egykor. A könyv mellékletében Kende Tamás az ezekre vonatkozó visszaemlékezésből 121-et kiválasztott és feldolgozott. Az élő emlékezet fontos forrásai ezek. A „cseppben a tenger” itt is tükröződik. A mű végén viszont hiányzik a felhasznált források jegyzéke, amit nem helyettesít az imponálóan széles lábjegyzet-apparátus.

Itt ez a több éve várt munka, ez a kiváló elemzés, csak remélni lehet, hogy nem marad visszhangtalan, mint oly sok – jobb sorsra érdemes – inkább helyi vonatkozású mű.

B. Kádár Zsuzsanna

Szovjet megszállók Magyarországon a fegyverszünetől a békekötésig

Összehasonlítható-e a háború kezdeményezőinek magatartása a háborút megnyerőével? A magyarok viselkedése, akik a németek oldalán részt vettek a Szovjetunió megtámadásában és területei egy részének elfoglalásában, egybevethető-e a legyőzött Magyarországon tartózkodó szovjet katonák viselkedésével? Melyik fél volt a kegyetlenebb? Kiknek a szenvedése a nagyobb? A Szovjetunió nyugati felén élő ukrán, zsidó, orosz megszálltaké, avagy a megszállt Magyarország lakóié? Mindezek annak kapcsán jutottak eszembe, hogy nem túl nagy időközzel hagyta el a nyomdát a magyar hadsereg szovjetunióbeli megszállásával, valamint a szovjet hadsereg magyarországi megszállásával foglalkozó forrásgyűjtemény: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok (1941–1947)*, illetve a „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*.¹

Van-e értelme vaskos dokumentumkötetet kiadni egy ország megszállásáról? Mindig ugyanaz történik: a megszállók megszállóként viselkednek akkor is, ha a háború kezdeményezőiként idegen területre lépnek, s akkor is, amikor a korábbi megtámadott immár győztesként diktálja korábbi megszállójának a feltételeket. A győztes mindig saját érdekeinek rendeli alá az elfoglalt területek lakóit, gazdasági és egyéb javait. Ennek

¹ Szerk.: KRAUSZ Tamás – VARGA Éva Mária. L'Harmattan, Budapest, 2013. 629 p.; Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: L. BALOGH Béni. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015. 567 p.

csupán az egyik, bár talán a legfájdalmasabb és legfelháborítóbb megnyilvánulása, hogy a szexuálisan kiéhezett katonák megerőszakolják a nőket (s az elviselhetetlen botrányon mit sem változtat, hogy feletteseik olykor megbüntetik őket ezért). A megszállók kisajátítják a legyőzött, megszállt ország javait: elhurcolják, lerombolják, felrobbantják, értelmetlenül elprédálják azokat. Így kívánnak elégtételt venni az őket ért szenvedésekért, vélt és valós sérelmekért, emberi és anyagi áldozataikért. Megalázó feltételeket diktálnak a legyőzötteknek, kollaborálásra készítetik a túlélni akarókat. Egyesek közülük nagylelkűek, mások kegyetlenek. Ha a győzelmi állapot tartósnak ígérkezik, lazítanak a présen annak érdekében, hogy még többet sajtolhassanak ki a vesztesből. Kultúrabéli, szokásmódbeli különbségek persze vannak, de ezek a lényegesen nem változtatnak: a megszálltaknak a megszállók diktálják a feltételeket. A megszállt állapot sokféleségét dokumentumkiadványokkal és forrásfeltáráson alapuló értelmezésekkel egyaránt meg lehet mutatni. A dokumentumközlő és a történetíró is végső soron fikciót teremt, múltat konstruál. A levéltárakban – olvassuk Michel de Certeau *Az írás és a történelem* című írásában – „a teljesség válogatott és miniatürizált formában van jelen, így formalizálható. Elbűvölő tér a szó minden értelmében: a minden nép közös tapasztalásában létező játék professzionizált és írásbeli változatát látom benne, azokat a gyakorlatokat, amelyekben a társadalmak kifejezik, miniatürizálják, formalizálják a legalapvetőbb stratégiáikat, és azokat maguknak a történelemcsinálás kockázata és felelőssége nélkül játsszák el.”² A történetírás fikció mivolta – állítja ugyanitt Certeau – „a végponton, a manipuláció és az analízis termékeiben is fellelhető.” „A múlt – állítja ugyanő – egyben a jelen fikciója is. Ugyanez a helyzet az igazi történet-tudományos munkával. A múlt magyarázata mindig jelöli azt a különbséget, ami a jelenhez tartozó magyarázó eszközkészlet és a magyarázott anyag – a halottakkal kapcsolatos dokumentumok – között van. A szövegben a gyakorlat racionalizációja és

² In: KISANTAL Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2003. 106.

régi legendák mesélésének öröme keveredik... azért, hogy egy időben hajtsák végre egy aktuális hatalmi stratégia tudományos redukcióját és narratív metaforizációját... A történész az aktualitásból nyeri munkaeszközeit és érdeklődésének meghatározását.” (Uo. 107.) Szorgalmas munkájának végeredménye nem lehet más, mint a múltnak a források alapján elképzelt, a jelenben megkonstruált ábrázolása. Egy másik történetfilozófus aforisztikusan fogalmaz: „A múltnak nincsen arca, csak történészek által létrehozott álarcokkal találkozhatunk.”³ Paul Ricoeur így ír a dokumentumközlés fikciójellegéről: „A forrás dokumentumértékűvé válik, a történelmi tényeknek a források egyeztetése révén történő igazolása pedig igényt formálhat a dokumentumok bizonyító erejére.”⁴

A bevezetőben említett két, megszállással foglalkozó forráskötet egyike esetében sem lehet kizárni a tudományos megismerésen túli indítást. A múlt feltárásának óhaja mellett a befolyásolás vágya, kívánalma is szerepet játszhatott a kötetek összeállításában és megjelentetésében. Társadalmunk jelenlegi állapotára, a múltról eltérően gondolkodó politikai és tudományos székértáborok meglétére utal, hogy fel sem vetődött: a történészek és a levéltárosok közösen veselkedjenek neki a szovjetunióbeli megszállói magatartás és a magyarországi megszállt állapot bemutatásának. Mivel az Országos Levéltár kiadványa két évvel a független kiadó kötete után látott napvilágot, nem hessegethető el a gyanú, hogy a Magyarország szovjet megszállásáról szóló forrásgyűjtemény valamiféle válasz kívánt lenni a magyar megszállók szovjetunióbeli tevékenységét nem éppen kedvező színben bemutató korábbi kötetre. Mintha ez utóbbi megjelentetése mögött az a szándék lenne: mutassuk meg, hogy a szovjet területeket elfoglaló magyar katonák bűnei eltörpülnek a Magyarországot megszálló Vörös Hadsereg bűnei mellett. Az idézőjeles szó e könyv címében – „Törvényes” megszállás – az e feltételezést erősítő allúzió. Az idézőjellel megbontott jelzős

³ P. Munzot idézi Frank R. ANKERSMIT: *A történelmi reprezentáció*. I. m. 239.

⁴ *Történelem és retorika*. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák, 4. A történelem poétikája*. Kijárat, Budapest, 2000. 230.

szerkezet megkérdőjelezi a „törvényes” szó eredeti jelentését, s annak ellenkezőjét sugallja: a megszállás törvénytelen volt, vagy – s ez az idézőjel megengedőbb értelmezése – törvénytelen eszközökkel zajlott. A *Bevezető* negyedik fejezetének a címe azonos a kötet címével, de itt a „törvényes” szó nincs idézőjelben. Az idézőjel, illetve az idézőjel-nélküliség értelmezési zavarra utalhat: véletlen elírásra nem gondolhatunk. Az *Élet és Irodalom* 2015. július 31-i számának Új könyvek rovatában már a kötet egész címe idézőjelben van. E fontos írásjel össze-vissza használata a fogalmi pontatlanság jele. Talán ki lehetett volna térni a kötetindító írásban arra, hogy mi az oka a „törvényes” szó kétféle írásmódjának.

A *Bevezető*ben olvasható egy mondat, amely a Krausz és Varga által szerkesztett kötetre hivatkozva ok-okozati összefüggést lát a magyar megszálló csapatok szovjetunióbeli tevékenysége és a szovjet megszállók magyarországi ténykedése, magatartása között, ami felcsillantja a jelenlegi magyarországi szellemi frontok közeledésének reményét. Eszerint a szovjet vezetők leplezetlen ellenszenvét Magyarország iránt „nagyreszt a szovjetellenes háborúban való részvétel, illetve a német parancsnokság alá tartozó magyar megszállók szovjet területeken elkövetett atrocitásai, kegyetlenkedései, tömeggyilkosságai váltották ki.” (16.)

Az említett két forráskiadvány közül a továbbiakban csak azzal foglalkozom, amelyik a szovjet csapatok magyarországi jelenlétét mutatja be. Maga a vállalkozás, valamint a megvalósítás módja érdekel.

Merítés, szerkezet, csoportosítás

Vajon hány ezer dokumentumot kellett átnézni ahhoz, hogy összeálljon a 225-ös lista? Ennyi ugyanis a kötetben közölt iratok száma. Az ország szinte valamennyi megyei levéltárában voltak válogatók. (Csak Zala megyét nem találtam a felsorolásban, feltehetően azért, mert 1995-ben a megyei levéltár már megjelentetett Zala megye 1944 és 1947 közötti történetét bemutató dokumentumkötetet.) A szerkesztő, L. Balogh Béni hatvan se-

gítótársának mond a függelékben köszönetet. A lelőhelyek – az országos és a megyei levéltárak mellett a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, a Prímási Levéltár, Budapest Főváros Levéltára, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és más irattároló helyek – számosak, ugyanakkor a helyi egyházi irattárakban, külföldi, mindenekelőtt oroszországi levéltárakban is lehetnek még a témára vonatkozó iratok (ez utóbbiakhoz azonban szinte lehetetlen hozzáférni). Kár, hogy nincs a könyvben egy olyan kimutatás (megjegyzés, lábjegyzet), amelyből megtudható lenne, hogy az egyes levéltárakból hány irat került be a kötetbe. Én például hiába kerestem a 225 dokumentum között az ÁBTL-ből származókat: nyilván az első olvasáskor figyelmetlen voltam, a második nekiveselkedésnél pedig elfogyott a türelmem.

A kötet bevezetője tanulmány méretű, s jóval túlmegy a címben jelzett témán. Szerzője, L. Balogh Béni tízoldalas bibliográfiában sorolja, hogy milyen munkákra támaszkodott megírása során. Fontos, hogy a *Bevezető* összefoglalása és a közölt iratok listája angolul is olvasható a kötetben. Szakszerű az iratok közlése (címadás, lábjegyzetelés, iratjegyzék a kötet végén), s a könyvben a személynévmutató mellett helységnévmutató is található. (Bár a járás más közigazgatási-területi egység, mint a település, ugyanakkor minden járás szorosan kapcsolódik egy településhez, ahhoz, amelyről a nevét kapta. Sem a Siklói járás, sem a Szentlőrinci járás nem szerepel a helynévmutatóban, pedig az e térségek iránt érdeklődők ennek hasznát vennék. 429.)

A tárgymutatónak különösen örültem. Ilyet összeállítani nem könnyű, de megéri a befektetett munkát. E mutató nagyon megkönnyíti a keresést annak, aki a szovjet megszállásnak csupán egyes aspektusaira kíváncsi. (Ha a kötet CD-formátumban is elérhető lenne, még egyszerűbb lenne a kutakodás a gazdag anyagban.) Ha valakit például a zsidók és a szovjet megszállók közötti viszony érdekli, a „zsidó” vagy a „zsidóság” tárgyszóhoz rendelt oldalszámoknál lapoz bele a könyvbe. A *Bevezető*ből megtudhatja, hogy az Ausztriából hazatérő zsidókat a megszállók hadifogolyként a Szovjetunióba deportálták. (45.) A *Bevezető*

utal a 122. dokumentumra, amely szerint 650 „zsidó vallású vagy származású személy” sýnylódik a ceglédi szovjet hadifogolytáborban, akik az 1945. januári fővárosi fogolyszedéskor kerültek fogságba. (55, 300.)

A zsidó vonatkozások iránt érdeklődő a 365–366. oldalt hiába keresi az említett két tárgyszónál, pedig a közölt dokumentum szövegéből kiderül, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál panaszkodó levélíró korábban, 1944 nyarán Bergen-Belsenbe deportálták. Ebben az értelmezésben a „deportálás” szó sem található a tárgymutatóban. A deportálás/elhurcolás – kiegészítve ezzel: „lásd még a szovjet hadsereg atrocitásai” – tárgyszó csak a magyarországi németekre (svábokra, német nevű magyarokra) és a magyarokra vonatkozik. A „részegség” szó a tárgymutató szerint több tucatszor előfordul az iratokban, a „bor” szó azonban nem került bele a tárgymutatóba. Hiányzik a mutatóból a „partizán” szó is, pedig érdekesek az előfordulásai (például a 385. és a 429–430. oldalon), mint ahogy hiába keresnénk rá a „megeőrszokolás” és a „megbecstelenítés” szóra is.

A szerkesztő nem akart már megjelent iratot újrapublikálni, azt azonban nehéz lenne pontosan feltérképezni, hogy milyen dokumentum jelent már meg korábban országos és helyi kiadványokban. (A Kádár-korban betiltott *Sorsforduló*, Karsai Elek és Somlyai Magda válogatása éppen azért került tiltólistára, mert a szovjet katonák atrocitásairól is közölt iratokat. A kötet bevezetőjében informatív részletek olvashatók a dokumentumkiadvány sorsáról. (30–31.)

A kötet összeállítója az időrend helyett a tematikus csoportosítás mellett döntött. Az egyes egységek közötti dokumentumszámbeli eltérés abból adódhat, hogy az egyes témákra több forrás volt, mint másokra. A *szovjet csapatok bejövetele, első intézkedéseik* című rész 45 oldalt tesz ki, a második rész – *További tevékenységük, kapcsolattartásuk a magyar hatóságokkal* – már 120 oldal terjedelmű. A legtöbb lapot, 164 oldalt a harmadik részben közölt iratok – *A lakossággal való érintkezés, atrocitások* – töltenek meg. A negyedik egység – *Gazdasági károkozás, rekvirálások* – terjedelme már csak 76 oldal, az utolsó pedig – *Mindennapi életük* – mindössze nyolc.

Az iratokat nem mindig lehet tartalmuk szerint elkülöníteni, hiszen több téma is felmerül bennük, így besorolásuk valamelyik tematikus egységbe olykor esetleges. Ha az iratok időrendben követték volna egymást, nem csupán az országos folyamatok időbeli eltérései s azok következményei rajzolódtak volna ki világosabban, hanem az olvasó szándékos befolyásolásának gyanúja sem merülhetne fel. A tematikus egységek címei között ugyanis egyáltalán nem mondható semlegesnek. Éppen a legnagyobb terjedelmű, valamint a rákövetkező rész ilyen: mindkettőben negatív jelentésű fogalmak – atrocitás, károkozás, rekvirálás – dominálnak. Az első két dokumentumegység címéből pedig inkább kronologikus besorolásra lehet következtetni, nem pedig tartalmi kiindulásra. Megoldást jelenthetett volna a kettős iratjegyzék. A tényleges sorrendet az iratok keletkezésének dátuma határozhatta volna meg, tartalmi bontásuk – értelmező beskatulyázásuk – pedig függelékként állhatott volna az irányított olvasásra vágyók rendelkezésére.

Csaknem minden forráskiadvány örök problémája: nem tudható, mi lesz az iratból élénk táruló ügynek, ügyeknek a további sorsa, elintézési módja, eljárásrendje. A legtöbb esetben terjedelmi és egyéb okokból lehetetlen nyomon követni a fejleményeket. Ebben a kötetben is legtöbbször így van, ugyanakkor nem egy irat esetében létezik visszacsatolás.

Nem kifogásolható, hogy nem csupán a korban keletkezett iratok vannak a kötetben. Jászberényben például egy 1957-es lakásügy kapcsán bontakozik ki a háború alatti szörnyű sors. 1944 novemberében apa és két fia megöltek két részeg szovjet katonát, hogy a család nőtagjait megvédjék a megerősokolástól. A három férfiről 1957-ben – akkor már 13 éve – nem tudni semmi. Az anya beadványában és az ahhoz mellékelte visszaemlékezésében lakásuk megtarthatósága mellett érvelve elevéníti fel az 1944-ben történeteket. (Itt a lábjegyzetből megtudjuk a kérvény további sorsát: elutasították.)

Hajdúnánás esetében is szükséges lett volna az időtartam tágítása: ott 1956-ban tért vissza 1944. A *Bevezető* kitér a kötetben közölt hajdúnánási dokumentumra, arról azonban még lábjegyzetből sem szerezhetünk tudomást, hogy az 1956-os for-

radalom alatt az 1944–1947-es megszállás idején lefojtott indulatok lincselés, pogromszerű rombolás formájában törtek a felszínre. A nánásiak ugyanis a településre visszatért zsidókat tették felelőssé több mint kétszáz helybéli lakos fogságba hurcolásáért, akik közül csak igen kevesen tértek haza. A történetet feldolgozni képtelen helyiek az ötvenhatos forradalom kaotikus viszonyai közepette találtak alkalmat a vélt 1944-es fogolykijelölők megbüntetésére. Olyan zsidókat is súlyos atrocitások értek, akik a front átvonulásakor nem is voltak Hajdúnánáson. Völgyesi Zoltán feldolgozta az 1944-re visszanyúló ötvenhatos eseményeket. Monográfiáját – *Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson*. (Budapest, Osiris, 2001.) – a forráskiadvány nem említi. A kötetben közölt egyik dokumentumból ugyanakkor kirajzolódik az 1956-os tragikus események szintén tragikus 1944-es előzménye és tömegpszichológiai háttere. Hajdúnánás polgármestere 1946. június 15-i, belügyminiszternek szóló jelentésében így vélekedik a zsidókkal kapcsolatos számonkérést sürgető helyiek rendőrségi beadványáról: „Véleményem szerint az elhangzott vádak alaptalanok, s azok az elhurcolt hozzátartozóikért aggódó, sok esetben buta, szűk látókörű néhány asszony agyában születtek meg, akik lassan maguk is elhiszik azokat a vádakot, amit fantáziájuk szült. S azt a szomszédnak vagy egy másik hozzátartozóját elveszett[nek] tovább adva keltenek ilyen nagy nyugtalanságot.” (110.)

Tartalom

Mit is jelent a „megszállás” szó? Ez a fogalom érzelmileg, politikailag-ideológiailag terhelt, ezért kiemelése címként egy tudományos kiadványban magyarázatot kíván. Nem a felszabadulás–megszabadulás–megszállás körüli polémiára gondolok. Ennek a vitának a dokumentumok szemszögéből nincs jelentősége. A megszállás – s lényegében ezt támasztják alá a kötetben megjelentetett iratok is – semleges szakszó, pontosabban annak kellene lennie. A kötet címében eléje tett „törvényes” jelző

kikezdi ezt a semlegességet, s a *Bevezető* is lényegében elmis-másolja, megkerüli a „megszállás” szó értelmezését.

A „megszállás” szó értéksemleges használatát nagymértékben elősegítette volna, ha a kiadványban olvasható lenne az 1945. január 20-án Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény teljes szövege, amely a megszállás törvényi alapja volt. Az egyezmény 11. pontja ugyanakkor fel-feltűnik a lábjegyzetekben. Nem az eredeti szöveg, hanem csupán a szerkesztő ismertetője és kommentárja. Ezt idézem: a 11. pont „a Szövetséges (Szovjet) Főparancsnokság ellátásának kötelezettségét tartalmazta. Az előírást azonban a szovjet fél úgy értelmezte, hogy az ország területén tartózkodó egész szovjet katonaság ellátására vonatkozik.” (161.) A kötet vége felé olvasható egyik dokumentum sokat segíthet a megszállt állapot megértésében. Ez az irat *Pokorny Hermann, a Külügyminisztérium Fegyverszüneti Osztálya elnökének összefoglaló jelentése a hadizsákmány kérdéséről.* (457–460.) Figyelemre méltó a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) miniszteri osztályfőnökének 1945. július 5-i egyetértő reagálása Pokorny jelentésére: „Álláspontom szerint Magyarországon a békekötésig nemzetközi jogilag továbbra is háborús állapot áll fenn.” (462.) (A békeszerződésre még két évet kellett várni.) A fentiekhez hasonlóan érvel Hajdúböszörmény református lelkipásztorának írott válaszlevelében a VKM illetékese is. A lelkész a városból hadifogságba került – a szerkesztett cím szerint „elhurcolt” – egyházi és polgári személyek, több mint 200 fő kiszabadítása érdekében interveniált: „Hol vannak – írta többek között – azok a nyomorult, megrokkant, 50-60 év körüli napszámos, iparos, gazdálkodó férfiak és a fiatalabbak? Irtózatos ezért lakosságunk körében a felháborodás. Megértik azokat, akik harcoló katonák voltak, és most hadifogolyként távol vannak. Megértik azokat, akiket politikai múltjuk miatt vagy német származásukért elszállítottak. De nem tudja megérteni a nép, hogy a Nagyok, Szabók, Kisek, akik soha nem politizáltak, nyilas vagy fasiszta tevékenységben részt nem vettek, több mint 8 hónapja egyetlen életjel nélkül miért is ragadtattak el családjuk és gyermekeik köréből, munkájuk színhelyéről ebben az igazságon felépülő újabb világ-

ban... Böszörményben csordultig... a pohár.” (326.) A VKM-ből küldött válasz: „A felszabadító Vörös Hadsereg az elszállított férfi lakosságot hadifogolynak tekinti. A vonatkozó nemzetközi jogi szabályok szerint pedig legalább a béke megkötéséig a foglyul ejtő hatalom a nemzetközi jog korlátai között hadifoglyaival szabadon rendelkezik, őket szabadon bocsátani semmiképpen sem köteles... Felkérem ezért a Nagytiszteletű Urat, intse gyűlekezetének tagjait erejéhez mérten türelemre, iparkodjék velük megértetni, hogy a személyek elszállítása Magyarország veszített háborújának következménye.” (328.) A kormány igyekezett közbenjárni a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetőjénél a túlkapások megszüntetése érdekében. Rendszerint kioktató, megalázó, semmitmondó választ kapott, mint például 1946 nyarán a külügyminiszter a SZEB szovjet ügyvezető elnökhelyettesétől: „Önnek tudnia kell, hogy Magyarország még a szovjet hadsereg megszállása alatt áll, és ezért egyes esetekben, amikor a bűntettek a Vörös Hadsereg vagy a szovjet hatóságok ellen irányulnak, az ügyeket a szovjet bíróságok veszik át, és a szovjet állam törvényei szerint ítélik meg. A megszálló hadseregnek ez a joga addig marad érvényben, amíg a fegyverszüneti állapot tart.” (222.)

A szovjet megszállás sokoldalú bemutatását a dokumentumok viszonylagos egyoldalúsága nehezíti. A harcok útjába eső településeken megszűnt az addig megszokott „irattermelés”, a helyi irányítók közül számosan nyugat felé menekültek a közeledő front elől. A közigazgatás új formáit megteremtőknek, a spontán élre került új vezetőknek sem idejük nem volt tevékenységük dokumentálására, sem gyakorlatuk nem volt a jelentésírásban. Különben is, kinek címezheték volna beszámolóikat? A közigazgatás felsőbb szinteken is felbomlott, és a régi-új formák megjelenéséhez viszonylag nyugalmas idők kellettek volna. A fentiekből következik, hogy különösen a szovjet megszállás kezdeti időszakából nem állnak rendelkezésünkre dokumentumok.

A közölt iratok zöme felsőbb államirányítási szerveknek szóló jelentés, ami elvileg meglehetősen uniformizált forrástípus. Itt nem ez a helyzet. Ezek a dokumentumok a hektikus kor érdek-

feszítő megjelenítői. A hivatalos szöveg olykor még a meggyötört emberek lelkiállapotát is képes szavakba önteni. A nyírvasvári körjegyző jelentése például így: „A lakosság most már el van fásulva, és a teljes nemtörődomségbe süllyedt. Letargikus álomba esett az egész község lakossága. Most már úgy vagyunk, hogy akármit visz a katona, senki nem szól és nem is ellenkezik, mert a szenvedésekből már nem tudjuk magunkat kiismerni.” (260–261.) A tartalom gazdagsága miatt az olvasónak nem hiányoznak a más jellegű források – visszaemlékezések, naplók, családi hagyatékból előkerülő dokumentumok, interjúk. A lakosság szenvedéseit, a megszállás alatti sanyarú sorsát a szépirodalom más eszközökkel jeleníti meg, mint a korabeli hivatalos iratok. Ezek közül a *Bevezető* is hivatkozik néhányra, de a tiszántúli front szörnyűségeinek meg- és átélését bemutatató, életútinterjúkon alapuló kiváló alkotás, Kováts Judit *Megtagadva* című tényregénye (Magvető, 2012) nem található köztük.

A kötet összeállítója – megbontva saját rendjét – visszaemlékezést is felvett a publikált dokumentumok közé. Az események után fél évszázaddal, 1995-ben íródott visszaemlékezés közölt részlete, amelyet a Hadtörténelmi Levéltár családi hagyatékában őriznek, szemléletes, árnyalt képet ad Székesfehérvár szovjet megszállásának körülményeiről. A város többször cserélt gazdát. Amikor visszajöttek a németek, a „nép a csizmás lábakat csókolgatta, az utolsó tartalék falatokat nekik adta”. A kordonnal őrzött orosz foglyokat „köpdösték, fenyegették”. Aztán fordult a kocka: újra elfoglalták a várost a szovjetek, s a német katonák kerültek a kordon mögé. Kedélyes jelenetre is sor került. A német foglyok „röhögtek”, amikor felfigyeltek a visszaemlékezőt – akkor fiatal nő – megrémisztő szovjet katona ordibálására: „Na kak gyeba hűn?” (125.) A jegyzet szerint a szöveg értelmezhetetlen. Szerintem a következőt jelenti: „Na, hogy vagy, pipi (tyúk)?” Eredetileg: „Nu, kak gyela, Huhn?” Az első három szó oroszul van, az utolsó németül. A „valamiféle tatár” olyan köznapi frázisokat használt és olyan gesztusokat tehetett, amelyeket egyaránt értettek a német és a szovjet katonák. A másik nem iránti elementáris érdeklődésük közös nevezőre

hozta őket. A német foglyok élvezték a látványt, méltányolták a szovjet katona vagány beszólását. Az sem kizárt, hogy kinevetették a barbár szovjet katonát. Ők, a civilizált Nyugat képviselői nem így közelednének egy megszállt országban egy nőhöz.

A dokumentumkötet, műfaji sajátosságai ellenére – vagy talán éppen azért –, megrendítő olvasmány, ami az iratokból élénk táruló árnyaltság, sokféleség következménye. Nem vadállatias megszállók tettei és a nekik ártatlanul kiszolgáltattak horrortörténetei uralják a kötetet. Vannak benne ilyenek is persze, de az ellenkezőjükre is lehet példákat hozni. Kiskunfélegyháza első számú vezetője például arról ír 1946 januárjának végén, hogy „a város közönsége és a város polgármestere az orosz városparancsnok és katonái működésével nagyon meg van elégedve”. (214.)

Gyakori általánosítás, hogy a Magyar Kommunista Párt vakon kiszolgált a megszállókat, s nem lépett fel az erőszakoskodó szovjet katonákkal szemben. A fronttal együtt érkező emigráns kommunista, Vas Zoltán ezt írta 1944 októberében a még Moszkvában lévő magyar kommunista vezetőknek: „Az excesszusok [túlkapások] igen komolyak, és a katonai hatóságok minden akarata ellenére is csak nagyon nehezen csökkenthetők, pedig történt elég jelentős számban még kivégzés is... a kilengéseknél is nagyobb baj a szörnyű pánikhangulat, amely elfogta a lakosságot. Nem mernek kijönni a házaikból, rettegnek a katonáktól.” (249.) A nagykanizsai kommunisták a helyi szovjet parancsnokságnak írott levelükben hosszasan sorolták a lakosságot ért sérelmeket. (329–330.) A kommunista párt vezetői Moszkvában is próbáltak közbenjárni a fogságba hurcoltak érdekében, jól felfogott saját érdekből is: elfogadottságuk, népszerűségük függött tőle. Nem sok eredménnyel jártak: Sztálint akkor legkevésbé Magyarország érdekelte.

A dokumentumokban feltáruló megszállásállapot érdekfeszítően változatos. Ugyan hol olvashattunk eddig szovjet katonának beöltözött honfitársaink rablásairól, erőszakoskodásáról? (377.) Vagy arról, hogy a megszállóknál magyarok vádoltak meg, árultak be magyarokat előnyszerzés céljából vagy személyes bosszúból? (335–336.) Az sem szokványos, hogy a

közigazgatást újjászervező szovjet parancsnok rendeli el: „Azok a lakosok, akik akarattal vagy akaratlanul is idegen dolgokat tartanak birtokukban a tulajdonos tudta és akarata nélkül, 24 órán belül származtassák vissza jogos tulajdonosának, mert ellenkező esetben népbizottság, illetve népbíróság elé lesz az illető állítva.” (103.) Vagyis nem csupán szovjet katonák zabráltak, hanem honfitársaink is.

Gondolt-e valaki eddig arra, hogy a megerőszakolt nők terhességét azért nem kell megszakítani, hogy a nem kívánt gyermekkel gyarapodjék a fogyó magyarság? 1945-ben akadt olyan orvos, aki a magyarság népességproblémájának megoldását látta az abortusztilalomban. Balassagyarmat osztályvezető főorvosa írja az alispánnak: „Már csak nemzetgazdasági szempontból is fontos lenne, hogy fajtánk – ha ilyen nem kívánatos módon is – de szaporodjon. Olyan alacsony a szaporodási indexünk, hogy ha javulás nem áll be, a nemzet kihalásra van ítélve.” (295.) Szerinte a „teherbe jutott nők” áldozatos hozzájárulása kell ahhoz, hogy „hazánk a romokból felépülhessen.” (296.). Egy másik város nőgyógyásza orvostársai nevében az addig tiltott terhességmegszakításra kér engedélyt a főispántól, ugyanis, mint írja, az „orosz Vörös Hadsereg tagjai által Sopronban teherbe ejtett nők mind gyakrabban keresnek fel terhességük művi megszakítása végett”.

Bizarr tartalmú a szovjet katonákkal kötött házasságok felbontásának ügyében az igazságügy-miniszternek címzett vezetőjegyzői levél. Állítólag a szovjet katonák fegyverrel kényszerítették a jegyzőt, hogy helyi választottjukkal adja őket össze, majd egy idő után a férjek eltávoztak a községből, s „feleségüket itt hagyták”, akik közül az egyik újra férjhez akart menni, s ez állította megoldhatatlannak tűnő probléma elé az anyakönyvvezetőt. (375.)

A megszállók és az egyház kapcsolatáról is olvashatunk a kötetben. Serédi Jusztinián bíboros-hercegprímásnak arról számol be 1945 márciusában a pesti érseki biztos, hogy a szovjetek segítséget ajánlottak fel valamennyi felekezet papjainak: „Az egyház szabad szervezet, semmi sem gátolja működését” – idézi az őket összehívó őrnagyot. – A Vörös Hadsereg egyébként

nem veheti igénybe az egyházi épületeket. Ennek ellenére – s ezek már a főpap szavai – egyéni és felelőtlen túlkapások nem maradtak el. Legszörnyűbb volt a Hermina úti apácák esete, akik meggyalázva, kifosztva, tehetetlenül álltak.” (102.) Az új hercegprímás, Mindszenty József XII. Piusz pápához írott 1946. február 4-i levelében nem is annyira a megszállt állapot ecsetelése érdekes, sokkal informatívabbnak tűnnek azok a mondatok, amelyekből a bíboros érsek önteltségére és merev konzervativizmusára lehet következtetni: „A közügyek is tovább romlanak. Előkészítik most az államkormányzat megváltoztatását, az 1000 éves királyságot köztársasággá akarják formálni, miközben a legjobbak, köztük magam is, ennek ellenére mondtunk.” (382.)

Ismertetésem végéhez közeledve visszatérek a *Bevezető*höz, mellyel az lehetett a szerző célja, hogy megvilágítsa a közölt iratokban feltáruuló történések, intézkedések, eljárási módok, magatartási sajátosságok, kifejezési formák hátterét, s tágabb kontextusba – hazai és nemzetközi összefüggésbe – helyezze őket. L. Balogh Béni segíteni akar a kor viszonyaiban nem vagy kevésbé jártas potenciális olvasónak. Terjedelmes bevezetőjében – több mint félszáz oldal – óvakodik az értéktelétől, s ugyanakkor teljességre törekszik. Igen nehéz, vagy egyenesen lehetetlen elkerülni az állásfoglalást, a háttérrajzolás vágyának pedig nem könnyű határt szabni. Konkrétabban: a Szovjetunió második világháborús szerepének taglalása túlmutat a témán, a térség szovjetizálásának kérdéseire ez még fokozottabban áll. L. Balogh, mint historiográfiai áttekintése is bizonyítja, ismeri (és lelkiismeretesen ismerteti) a fenti két témában megjelent régebbi és újabb szakmunkákat. A *Bevezető* szerintem legfontosabb fejezete, a *Törvényes megszállás* című azonban, mint már a korábbiakban utaltam rá, nem eléggé elmélyült és körültekintő. Ebben a fejezetben a bevezető tanulmány írója idézi például az 1995-ös egyetemi tankönyvnek azt a mondatát, amelyben a hadijog figyelmen kívül hagyásáról esik szó. (33.) Itt éppen a korabeli hadijog részletezése, értelmező leírása, megvalósulási formáinak körültekintő ábrázolása lett volna kívánatos.

A tendenciozitást, az olvasó befolyásolásának szándékát csak az utolsó fejezetben érzem. Vajon minek kellett kiemelni a kötet gazdag tartalmából éppen az atrocitásokat, a deportálásokat és a gazdasági károkozásokat? Minek itt idézni az egyes dokumentumokból, amikor azok a kötetben teljes terjedelmükben olvashatók? Jó lett volna, ha a szerző ehelyett a korábbi megjelenésük miatt vagy terjedelmi okból az ebbe a kötetbe be nem került dokumentumokra hívta volna fel a figyelmet olyan megközelítésből, hogy az általa válogatott iratok mennyire mások, mint a korábbi kötetekben publikáltak, vagy tartalmukban, jellegükben, stílusukban mennyire rokoníthatók az ebben a forráskiadványban található dokumentumokkal.

*

Magyarország 1944 és 1947 közötti történetének csupán egyik aspektusa a szovjet megszállás. Olyan traumák sorozatát élte át a hadszíntérré váló országban a lakosság, hogy az nemzedékeken át befolyásolta családok százezreinek életét. A háborúvesztés következményei azonban nem csupán szenvedéstörténeteken keresztül idézhetőek fel, mutathatók be. A vereséghez vezető okoknak nem lenne szabad elválniuk a következményektől, az egyéni sorsoknak – a háborút követő években megélt örömknek és bánatoknak – kapcsolódniuk kellene a gyökeres politikai, társadalmi és gazdasági változásokkal járó sokszínű és sokféle – reménykeltő és borúlátásra okot adó – helyi és országos történésekhez. A nagyhatalmaknak való kiszolgáltatottságunk részletezése után saját felelősségünk önkritikus számbavételéről is érdemes lenne forráskiadványokat, szöveggyűjteményeket a köz elé tárni.

Természetesen más megközelítés is elképzelhető. Magyarország szovjet megszállásának történetét például ki lehetne egészíteni az ország német megszállásának dokumentumtörténetével, hiszen voltak olyan hónapok is, amikor időben a kettő egybeesett: amíg Nyugat-Magyarország még német megszállás alatt volt, Kelet-Magyarországot már a szovjetek uralták. S voltak olyan időszakok, amikor a két megszállás váltotta egymást

– a székesfehérvári dokumentum kapcsán ez korábban szóba is került. Vajon eszébe jutna-e a két megszállást egy dokumentumkötetben bemutató kiadvány összeállítóinak a *törvényes* jelzõt illeszteni a fõnév elé? Ez esetben nem a két megszálló katonaság magatartásának, eltérõ kultúrájának megmutatása, egybevetése lenne a fontos, hanem sokkal inkább a megszállt magyar lakosság gondolkodásmódjának, a megszállókkal szembeni magatartásának ábrázolása. Az elképzelt kötet bevezetõjébõl kiderülhetne, hogy *miért* szállt meg minket a két, egymással szemben álló nagyhatalom, a dokumentumok pedig azt világítanak meg, hogy a lakosság *hogyan* viselte a megszálltságot: eltúrte, alkalmazkodott hozzá, netán voltak olyanok, akik ellenálltak? Ha egymás mellett olvashatnánk például olyan iratokat, amelyekbõl nem csupán arról esne szó, hogy a német megszállás alatt hogyan vett részt a magyar közigazgatás a zsidók vagyonának elkobzásában és a törvényileg zsidónak minõsített magyar állampolgárok deportálásában, hanem az is elénk tárulna, hogy mit tett – pontosabban talán: mit nem tett – az új közigazgatás és a negyvenötös rendszerváltó fordulatot átélt társadalom a szovjet megszállás alatt annak érdekében, hogy jóvátegye a bûnt. *Szenvedéstörténet* helyett talán így *szembenézéstörténet* kerekedhetne ki a vállalkozásból.

Bár eljönne az az idõ, amikor nem a mindenkori hatalom legitimitásigénye készítetné a kultúra támogatóit a múltfeltáró munkák támogatására és megjelentetésére, hanem az önkritikus árnyaltság iránti vágy! Negyedszázada elsõsorban rajtunk múlik, hogy merünk, tudunk-e szembenézni múltbéli õnmagunkkal. Nem úgy tûnik, hogy lehetõségekkel maradéktalanul élni tudtunk volna.

Standeisky Éva

A hatalom vadhajításai*

A könyv a diktatúra természetrajzát („vadhajításait”) mutatja be a természettudományi tudás megcsúfolásának története kapcsán. A szépirodalmi alkotások a diktatúrák természetét többnyire árnyaltabban mutatják be, talán azért, mert száraz, tudományos, politikatudományi megközelítéssel inkább a jelenség intézményi, procedurális természetét lehet leírni, míg a művészetek éppen abban jobbak, hogy láttatják a kevésbé látható, érzékelhető, nagyon mélyen munkáló okokat és következményeket is. Orwell munkája azért zseniális, mert a diktatúrának nem az ideológiai vagy kulturális, objektív gazdasági-társadalmi kontextusára koncentrálnak, hanem a lélektanára, illetve arra a legáltalánosabb logikára, amely minden diktatúrát jellemez. Orwell *1984* című regényében O'Brien a következőket mondta Winstonnak, amikor meg akarja „javítani”: „Mi tudjuk, hogy soha senki nem ragadja meg a hatalmat azzal a szándékkal, hogy lemondjon róla. A hatalom nem eszköz, a hatalom cél. Nem azért csinál az ember diktatúrát, hogy megoltalmazzon egy forradalmat, hanem azért csinál forradalmat, hogy diktatúrát csinálhasson. Az üldözés célja az üldözés. A kínzás célja a kínzás. A hatalom célja a hatalom. Kezded érteni?... – De hogy tudtok uralkodni az anyag fölött? – tört ki. – Még az éghajlatot vagy a nehézkedés törvényét sem tudjátok befolyásolni...

* BORVENDÉG Zsuzsanna–PALASIK Mária: *Vadhajítások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 228 p.

O'Brien egy mozdulattal elhallgattatta: Uralkodunk az anyag fölött, mert uralkodunk a lélek fölött. A valóság a koponyában van. Nincs semmi, amire ne volnánk képesek. A természet törvényeit mi csináljuk... A föld olyan idős, mint mi, nem idősebb. Hogy lehetne idősebb? Minden csak az emberi tudaton keresztül létezik. Ha az óceánon hajóznak, vagy megjósolunk egy napfogyatkozást, gyakran megfélelőbbnek találjuk elfogadni, hogy a föld forog a nap körül, s hogy a csillagok millió meg millió kilométerre vannak tőlünk. De mit számít ez. Azt hiszed, nem tudunk kettős csillagászati rendszert alkotni? Megfeledkezel a *dupla gondol*-ról? A valódi hatalom, a hatalom, amelyért éjjelnappal küzdenünk kell, nem a dolgok, hanem az emberek fölött hatalom.”

Borvendég Zsuzsanna és Palasik Mária könyve ezt a logikát akarja megértetni. Azért nagyon fontos munka – a tárgyalt téma forrásértékű feldolgozása mellett –, mert ritkábban tárgyalt dimenzióból mutatja be az 1956-ig érvényesülő totalitárius Sztálini–Rákosi diktatúra működését és gondolkodását, azt a bizonyos *doublethink*-et, ami az orwelli világot is összetartotta.

A szerzők, mielőtt azt az abszurd történetet előadnák, hogyan vágott bele a magyar politika a természet leigázásába, s okozott sok tekintetben máig is érzékelhető következményeket, felvezik a sztorit. Bemutatják a mintaként és jórészt kényszerként ható sztálini rendszer főbb jellemzőit, a Szovjetunióban lezajlott hatalmas természetátalakító vállalkozásokat, majd a Rákosi rendszer kereteit, amely a kísérletet megtervezte, s ha nem is sikeresen, de óriási áldozatok árán jórészt végre is hajtotta.

Mint tudjuk, Sztálin, illetve Rákosi diktatúrája, erőszakos beavatkozásai a társadalom, gazdaság szövetébe, valamint a természeti és épített környezetbe egy hidegháborús korszakban zajlottak le. Jórészt a háborús készülődés, a külső fenyegetettség adott magyarázatot az erőszakos, erőltetett, példátlan intenzitású és gyorsaságú beavatkozásokra. Ugyanakkor az orwelli szóhasználat és logikával *doublethink*-nek nevezett tudatos hazugság lényegében a hatalom megszilárdítását szolgálta, a hatalomhoz jutott politikai rezsim önmagának és a társadalomnak is be akarta bizonyítani, hogy mindenre képes.

A szerzők röviden bemutatják azokat a nagy ipari beruházásokat, amelyek a vas és acél országának megeremtését szolgálták, azt igazolva, hogy a politikai akarat, ambíciók a gazdaság törvényszerűségeivel is szembefordultak. Üdvözlendő, hogy kitértek arra is, ezek a beruházások milyen következményekkel jártak a térstruktúrában. A szocialista városok nemcsak a gazdaságba való irracionális, önkényes beavatkozás, hanem a társadalom erőszakos átalakítása, térbeli átrendezése és egyben az emberi környezetbe, a települések életébe való beavatkozás szimbólumai is. Az akkortájt felépített iparvárosok mint hatalmi centrumok is működtek, maguk alá gyűrve a korábbi kistelepüléseket és azok lakosságát, majd a beléjük pumpált funkcióikat elvesztve, a gazdasági és társadalmi krízis gyűjtőhelyeivé váltak.

Amikor a szerzőpáros a természetátalakító akciók közül a tiszai vízlépcső, a tiszántúli öntözéses gazdálkodás és a rizstermesztés történetét ismerteti, megjegyzi: a pártvezetésnek szánt dokumentumok retorikája kettős, hiszen a kudarc okait lényegében korrekten írja le, csak éppen a felelősöket kreálja hozzá a politikai szájíznek megfelelően. Ez a kommunikációs modell a diktatúrák nélkülözhetetlen sajátja.

Fontos megjegyezni, hogy az ismertetett esetek szinte mindegyikének voltak előzményei, ha úgy tetszik, voltak olyan objektív körülmények, amelyek a beavatkozás racionalitását megalapozták, és voltak olyanok is, amelyek bizonyos pozitív eredményekkel jártak, például a vízbázis és az öntöző rendszer fejlesztése, vagy a fásítási program. A történetek igazi tanulságait inkább a döntéshozó mechanizmus, az ideológiai determináció, a voluntarizmus, a cinikus propaganda és a végrehajtás erőltetett üteme, visszacsatolást nem toleráló folyamata jelzi.

Különösen izgalmas fejezet volt számomra az MTA és a rezsim kapcsolatáról szóló, amelyik az új növények meghonosítása során alakult ki. Trofim Liszenko szovjet biológus nem zseni volt, hanem gátlástalan ígéretgőz, akinek szemlélete megegyezett a szovjet hatalom birtokosaiéval: ahogy a társadalmat, úgy a természetet is kedvünk szerint átalakíthatjuk. Nem véletlen tehát, hogy az ő „tudománya” (amit földrajzi nihilizmusnak ne-

veznek) kapott politikai támogatást, és nem a fontolva haladó burzsoá genetika. A magyar tudósoknak is feladták a leckét, s a többség tanulékonynak bizonyult: Liszenko hívei foglalták el az intézetek, egyetemek, tudományos társaságok, folyóiratok vezető pozícióit. Az akadémia, amelyet akkortájt a felszámolás veszélye fenyegetett, végül is megmaradt, de megmaradásáért nagy árat fizetett. A pártvezetés, mielőtt visszaadta volna az akadémiának a tudományirányítás funkcióját, személyi tisztogatásokkal, átszervezésekkel gondoskodott a tudós testület és intézetei lojalitásáról a hatalom iránt.

A szerzők képekkel illusztrálva, az intézményi környezetet is bemutatva, természettudományos hűséggel részletesen leírják az új növényi kultúrák bevezetésével, elterjesztésével kapcsolatos kísérleteket. A biológiában jártasabb vagy a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó olvasók számára nyilvánvalóan érdekesek a kísérletek objektív, természettudományos abszurdjai is, én viszont inkább arra fókuszáltam, hogy milyen hatalmi technikákkal operált a rezsim, hogyan tudta elfogadtatni önkényes döntéseit a tudósokkal, a technokratákkal, a gazdákkal és végző soron az emberekkel.

Ördögi ellentmondás például, hogy a rizs, a citrom, a füge vagy a gyapot termesztésére hatalmas lendülettel beinduló programok tüzzel-vassal haladtak előre, már ami a propagandát és az akciók expanzióját illeti – a végrehajtás szintjén ugyanakkor szinte mindig alulfinanszírozás volt a jellemző, amiből az következik, hogy az eredmények elmaradása nem is mindig a helyi szabotálással, az objektív akadályokkal, hanem a feltételek megteremtésének hiányával függött össze. Az előírt „komplex táj kutatás” helyett például a tudósok kettésével járták a terepet, más esetben országos adakozással kellett begyűjteni a citrommagot. Az elmaradt terméseredmények, a természet „makacsodása” tükrében persze még a viszonylag kevés pénz is hatalmas pazarlás volt. Vélhetően megkönnyebbülten harsogta a *Szabad Nép* vezércikkírója 1954-ben, a citromkísérlet leállításakor, hogy „vaskézzel kell fellépni a pazarlás ellen”. Zseniális, hogy a hibából hogyan lehet érdemet kreálni. Szomorú epizód, hogy csak ritkán bukkantak fel a józan kisemberek ellenállási

trükkjei, hogyan igyekeztek a teljesíthetetlen napi gyapotadagot produkálni, látszattervekenységgel megmenekülni a kulákbélyegtől, vagy biztosítási csalásokba bonyolódni. Természetesen jó volt olvasni a könyvben arról is, hogyan próbált néhány tudós az árral szemben úszni. Összességében azonban a diktatúra terrorjával és propagandájával szemben csak kevesen tudtak fellépni, s különösen nem védekezni.

A diktatúra klasszikus eszköze a propaganda, amelynek bemutatása nagy értéke a könyvnek. Nem pusztán azért, mert a történészek számára értelemszerűen fontos kordokumentumokról van szó, hanem azért is, mert a propaganda a bemutatott problémakör szerves, magyarázó erejű része. Egyszerre mulatságosak és szomorúak azok a tudósítások, amelyek a nem létező eredményekről mindenféle ügyeskedésekkel igyekeztek beszámolni, a bugyuta versikék, dalok vagy a komlói erkélyeken megjelenő citromfák, amelyekről nem is lehet elhinni, hogy valaki komolyan vette őket. Az akkori kommunikátoroknak érteniük kellett a kettős beszédhez – szőtték a császár új ruháját, csak nemigen volt, aki kimondja, vagy csak igen szofisztikált formában, hogy a király meztelen. Illyés Gyula tihanyi villájának intim kertjében ezért „szedte” légpuskával a gyümölcsöt, Szentágothai János akkortájt csak kollégái szűkebb körében jelenthette ki, hogy „a pécsi anatómiai intézet nem rés, hanem bástya a nyugati tudomány frontján”.

A szerzők kitérnek a természetátalakítással kapcsolatos néhány meghurcolásra is, hangsúlyozva azonban, hogy ezeket többnyire nem az eredmények elmaradása, mint inkább egyéb politikai megfontolások váltották ki – ami azért azt sugallja, hogy a természetátalakítási akciók realitásával maga a hatalom is tisztában volt.

Izgalmas politikatudományi dilemma: hogyan lehet diktatúrában a nyilvánvaló kudarcot feldolgozni? Először el kellett ismerni, be kellett jelenteni a kudarcot, amire csak Sztálin halála után nyílt lehetőség. Természetesen nem valamiféle alulról induló leleplezés nyomán következett be a váltás, hanem ez is felülről, a párt döntése nyomán történt. Beszédes epizód, hogyan törölték a gyapotot a mezőgazdasági tervekből. Az eset

jól érzékeltette, hogy a szakemberek a saját belső korlátaikat is többnyire csak akkor bontják le, amikor ehhez a hatalomtól felhatalmazást kapnak. Aztán lassan kivonult a liszenkóizmus a tudományos életből is, paradox módon végérvényesen éppen akkor, amikor a Szovjetunióban is meggyengült pozíciójú Liszenko Magyarországra látogatott.

Borvendég Zsuzsanna és Palasik Mária a könyv végén az egész művet jellemző visszafogott, tárgyilagos stílusban teszi fel a kérdést: volt-e a természetátalakításnak valami hozadéka? Végigveszik a kísérleti növényfajták hazai utóéletét, a tiszai vízlépcsőket, a szocialista városokat, amelyek maradandóknak bizonyultak, a természeti és társadalmi körülményeket nem tisztelő, voluntarista és autoriter politika mementőjeként.

Köszönet a szerzőknek az élvezetes olvasmányért, amely nem csupán alapos feltáró munka egy korszak megértéséhez, hanem további gondolatok elindítója is a tudomány és hatalom, ember és környezete viszonyáról, a diktatúra természetéről. Utóbbi új meg új arccal, de azzal a makacsul érvényesülő logikával jelenik meg, miszerint a hatalom bármire felhatalmazást ad.

Pálné Kovács Ilona